
Lia van Gemert

De snoepige grillen van hillebillen — Straatgewoel op het zeventiende-eeuwse toneel

Inleiding

Nederland mag dan (voorlopig nog?) bekend staan als het land der compromissen, dat wil niet zeggen dat straatgewoel in onze cultuur ontbreekt. De overvloedige aandacht voor discussies en twisten is zelfs een gevolg van ons poldermodel. Ook in de Gouden Eeuw, een tijdperk waarin het poldermodel bloeide, was er meer dan genoeg conflictstof, vooral over de koers die de jonge Nederlandse Republiek zou moeten varen. De literatuur geeft veel van die twisten weer, met retorisch effectbejag zoals het volgens de conventies hoorde. Hekeldichten na de dood van Oldenbarnevelt in 1619, pamfletten over de gelynchte De Witten in het rampjaar 1672 en toneelstukken over de rol van de Oranjes in deze kwesties, zoals Vondels *Palamedes* (gedr. 1625) en Oudaans *Haagsche Broeder-Moord* (1672), zijn slechts enkele voorbeelden.

Hier staat de vraag centraal wat er van het straatgewoel doorklinkt in de komische toneelscènes die P. C. Hooft, G. A. Bredero en A. de Koning tijdens de Bestandsjaren schreven.¹ Kregen gewone lieden op het toneel een stem in de politiek-religieuze debatten die tussen 1609 en 1621 zo hoog opliepen? De Bestandsperiode was ook in artistiek opzicht een spannende tijd. De avant-garde van de Nederlandse dramaturgen, Pieter Hooft, Gerbrand Bredero en Samuel Coster, maakte zich los uit de Amsterdamse rederijkerskamer De eglentier om in 1617 de Eerste Nederduytsche Academie op te richten. Het moest een forum worden voor nieuwe ideeën over het burgerlijk leven in de Republiek, onder meer uitgedragen via het toneel. De belangrijkste reden voor het onderwerp van deze bijdrage is echter Abraham de Koning (1588-1619), factor van de Brabantse kamer en een speerpunt in het werk van Geert Dibbets. Ging het initiatief voor veranderingen vooral uit van de Academisten, onder

1) Ik baseer dit artikel ten dele op materiaal dat ik verzamelde voor de collegereeks *Nederlands en de bijbel*, die naar een idee van Geert Dibbets in het bijbeljaar 1998 aan de KUN gegeven werd. Op een enkel voorbeeld na blijven Bredero's kluchten in deze bijdrage buiten beschouwing.

de kameristen van Het wit lavendel bevonden zich eveneens vernieuwers. Nog meer dan Joost van den Vondel vervulde de boekhandelaar De Koning — van wie sinds Dibbets 1968-1969 vaststaat dat hij uit Antwerpen kwam — bij de Brabanders een voorttrekkersrol. Hij schreef tussen 1610 en 1618 negen drama's van gemengd ernstig-komische aard, met overwegend bijbelse thematiek.²

Hoewel de aandacht hier niet speciaal zal uitgaan naar de taalkunde, is het goed even stil te staan bij de taal die 'kleine luiden' op het toneel in de mond gelegd krijgen. Vaak is dat een of andere vorm van dialect. Zo blijkt in Hoofts *Warenar* (geschr. 1616, gedr. 1617) de 'verduitsing' van Plautus' *Aulularia* onder meer uit het Brabants van hofmeester (traiteur) Casper en het Amsterdams van de meeste anderen;³ in Bredero's *Spaanschen Brabander* (geschr. 1617, gedr. 1618) is er een vergelijkbaar contrast tussen Zuid en Noord(-West). Bij De Koning lopen Amsterdammers rond in het bijbelse land, zoals nog zal blijken. Bredero gaat expliciet in op het taalgebruik. In het voorwoord van de *Spaanschen Brabander* schrijft hij:

so hebben wy dan na de kleyne ervaertheyt, van de wereltlijcke dinghen ons volck niet hóogher doen spreken dan sy en verstaen, of daghelijcx mede ommegeaen.

(Bredero 1999: 215)

Het moet dus lijken of de eenvoudige lieden niet geleerder en ingewikkelder spraken dan ze gewend waren. Dit zal ongetwijfeld ook het uitgangspunt van Hooft en De Koning geweest zijn.

Warnar — een katholieke jongen

Hooft heeft zijn *Ware-nar*, die in première ging bij de opening van de Academie in september 1617, verknoot met het Amsterdam van die dagen. Al direct in de proloog verwijst de godin mildheid naar het bouwbesluit van 1615 over de Westerkerk: binnenkort zal de keizerskroon de wolken doorboren (vs. 3-4). Ook verderop rijst regelmatig het actuele stadsdecor op, bijvoorbeeld tijdens de zoektochten van de vrek naar een geschikte schuilplaats voor zijn rijkgevulde pot. Hij belandt onder meer op het Ellendig kerkhof van de Nieuwe Kerk (vs. 841-938) en bij de Heiligewegsburgwal (vs. 1260, het tegenwoordige Koningsplein), dat tot de nieuwe uitleg van de groeiende stad behoorde.

² Met Dibbets' uitgave van de 'Tragedi-Comedi' *Henricus de Vierde* startte in 1967 een reeks van moderne edities van De Konings werk. Inmiddels zijn beschikbaar: *Maegden-Spel*, *Hagars vluchte ende weder-komste* en *Het tweede Dochters-Speeltjen*. Een editie van *Simons Treurspel* wordt voorbereid door auteur dezes i.s.m. Natascha Veldhorst en Betsy Wormgoor. De laatste werkt tevens aan een dissertatie over De Konings toneeloeuvre.

³ Hooft werkte hier wellicht samen met Coster, die als Amsterdamse timmermanszoon de taal van zijn stad goed kende. Het stuk verscheen in 1617 anoniem; in januari van dat jaar had Hooft het aan Hugo de Groot gestuurd. De drukken bleven anoniem tot in 1661, toen Hooft en Coster samen op de titelpagina verschenen. In 1897-1898 discussieerden Leendertz en Stoett over het auteurschap (*Taal en Letteren* 7 en 8). Het lijkt heel goed mogelijk dat Coster mee-schreef aan een aantal scènes, maar omdat alleen Hoofts auteurschap zeker is, vermeld ik steeds alleen diens naam.

Een enkele maal zinspeelt Hooft ook op de politiek-religieuze actualiteit. Boosdoener Ritsert, die Warnars dochter Claertje bezwangerd heeft, weigert met een 'puriteins' meisje te trouwen (vs. 1012-1013) — verwijzend naar een streng gereformeerde groep Engelsen die vanaf ongeveer 1600 naar de Republiek kwam. En buurman Rijckert, ook al uit op Claertjes hand, schampert over het 'vrouwenparlement', met Lijs Labbekacx als onderschout (vs. 724):

't Beleydt van Lant-saken en vanden Oorloogh wort daer op een prick eschat.

Men disputeerter uyt de Schrift, ergo dit, ergo dat.

De droeve questie[n] diemen soo seer., beschreyt

Zijn in dat collegie al lang neer., geleyt.

(vs. 745-748)

Maar op die droevige kwesties zelf gaat Hooft verder niet in. Het verhaal van de vrek en zijn zwangere dochter gaf daar ook geen aanleiding toe en Hooft laat de discussie binnen de gereformeerde gemeenschap terzijde. Niettemin heb ik de indruk dat hij vanwege de thematiek van liefde en huwelijk niet helemaal om de religie heen kon: Plautus' *Aulularia* draaide immers mede om het probleem van vrije seksuele omgang. Hooft zwijgt in alle toonaarden over de huwelijksgewoonten die sinds de hervorming in de Nederlanden ingang gevonden hadden en die in 1616 langzamerhand als norm golden: de tijdige afkondiging en openbare sluiting van een huwelijk op het stadhuis ('op de pui', verplicht voor alle niet-calvinisten) of in de kerk.⁴ De auteur refereert wel slim aan enkele andere gewoonten, zoals het opstellen van de huwelijksvoorwaarden en het daarbijbehorende feestmaal. Intussen nemen de gebeurtenissen rondom de bevalling van de bruid dan zo'n vaart dat er geen tijd is voor een officiële huwelijksplechtigheid, maar niemand zit daarmee. De verbintenis tussen Ritsert en Claertje wordt als officieel beschouwd. Dit informele karakter van relaties, bijvoorbeeld op het platteland en in katholieke kringen, was nu juist voor het gereformeerde kamp een van de redenen geweest om strengere beregeling van het huwelijk te bepleiten.

Heeft Hooft het nodig gevonden kritiek uit de gereformeerde hoek voor te zijn? Er zijn nogal wat plaatsen die erop wijzen dat hij een niet-gereformeerd, los milieu voor ogen had. Als Ritsert een puriteinse echtgenote weigert, weet zijn moeder niet wat hij bedoelt (vs. 1014). In haar wereld ligt de duivel ligt steeds op de loer ('Soo speelt de droes mit je backes', vs. 1384). Vloeken, of zo men wil verwensingen van het goddelijke, worden het hele stuk door gehoord. De 'by gorts', 'gans lydens', 'blommerheltens' e.d. zijn niet van de lucht (o.m. vs. 573, 925, 640). Ook schelden doet geen zeer. Rijckert wenst bijvoorbeeld geen 'trijp' als vrouw (vs. 221), Ritsert geen 'quijlbab' (vs. 1002). Warnar heeft eveneens een ruime voorraad scheldwoorden en andere grofheden paraat: zijn dienstmeid Reym is een 'tobel' en 'een verbrantste peeckelhoer' (vs. 80, 772) en de meeste heren krijgen een dieventerm naar zich toe geslingerd, zoals 'rabaut' en 'kerck-roover' (bijv. vs. 582, 896).

Die laatste beschuldiging is een van de aanwijzingen dat de sfeer nog nader bepaald kan worden. Rijckerts knecht Lecker begroet zijn vrienden met de woorden 'Wel maets, dus gaen de Munneken by mekaer' (vs. 399) en de pasgeboren klein-

⁴ Voor huwelijksgewoonten zie Van der Heijden (1998) en Hooft, *Warenar* (2002).

zoon van Warnar heeft wangen 'as ien Katuyser' (vs. 1468). Of men dat nu positief opvat als verwijzing naar de kartuizers die zelf hun eten verbouwden en dus veel buiten kwamen, of negatiever naar de vermeende overdaad in het vroegere Amsterdammer kartuizerklooster, de associatie met een katholiek milieu is er in elk geval. Hetzelfde geldt voor Leckers monniken en voor de 'ouwe Petemoey', de roomse peet-tante, in zijn ogen een zekere borg voor een erfenis (vs. 852-854). Warnar spreekt van zijn 'Peet' (peetoom), die hem leerde een appeltje voor de dorst te bewaren (vs. 557).

De vrek wekt de indruk dat hij van katholieken huize is, bijvoorbeeld in de frase waarin 'onze' lieven Heer', 'de Paus van Romen' en de 'Koningh van Spangen' in één adem genoemd worden (vs. 132-133), in de actieve rol die hij de duivel in dit ondermaanse toekent (bijv. 'Soo speelt den nicker mit jou beck', vs. 88; 's'Is argh as de droes', vs. 99) en in zijn vele vloeken/verwensingen, zoals in 'by gans doot' (vs. 147), 'gans bloedt' (vs. 322) en in 'Dat hem byget St. felten schen' (vs. 1185; de heilige Valentijn gold als beschermer tegen epilepsie). Als hij zich bijna te barsten gevreten heeft bij nicht Trijn en ziek te bed ligt, stelt zij voor om een 'Heer-oom' te halen die een woordje uit de Schrift kan lezen en voor Warnars zielenheil kan zorgen in deze doodstrijd (vs. 475-479). Hier lijkt me geen predikant bedoeld, maar een roomse geestelijke.⁵

Alles bijeenlegend heb ik de indruk dat Hooft subtiel afstand heeft gehouden tot de vigerende regels omtrent huwelijksluiting. In het buurtje van Warnar en Rijckert neemt men het niet zo nauw met de openbare verplichtingen en de suggestie van een losse, katholieke leefgemeenschap dient als verklaring van die levenswijze. Het blijft bij suggestie: voor het stuk zelf was niet meer nodig en voor de buitenwacht was op de spits drijven ongewenst. Er waren al droevige kwesties genoeg!

Robbeknol — van Embden

Bredero heeft bij de druk van zijn *Spaanschen Brabander* in 1618 uitvoeriger voorzorgsmaatregelen genomen om speculatie over verwijzingen naar actuele omstandigheden te voorkomen. Hij situeert het stuk in 'een ander tijd', omtrent 'de Sterfte over meer dan veertich Jaren'.⁶ Zo belanden we ergens in de jaren 1570, toen Amsterdam nog Spaans was en dus katholiek. De schout jaagt behalve op vervalsers van 'des Konings munt' (vs. 1980) dan ook op 'wilde geusen' (vs. 1984), die de roomse moederkerk in hun liedboeken beschimpen. De geuzenbeweging was inderdaad in de jaren '70 al actief, maar Bredero's tijdvliesje is hier en daar flinterdun. Er is al vaker gewezen op de passage in het derde bedrijf waarin de drie 'spinsters' Trijn Snaps, Els Kals en Jut Jans hun naam van babbelaarsters eer aandoen. Trijn Snaps zou wel een oplossing voor de geloofstwisten weten:

⁵ Vergelijk ook de associatie van een 'Heeróom' met een 'Non' in de *Spaanschen Brabander* (vs. 1064-1065).

⁶ Bredero (1999: 216, 229); zie over de functie van de historisering vooral Van Stipriaan (1997).

Jutje Jans met oorlof wat sinje Benist, Papist, Arminiaens of Geus?

Wat isser nu al te doen, niet waar? met gheloofs saken?

Dat het an ons drien stong wy souwen dat hylick wel maken,

Wat noch prijs ick mijn: Ick spreek wel een haastich woort,

Maar daar me ist ghedaen. Och moer ick weet hoet hoort!

(vs. 1315-1319)

De verwijzing naar de actualiteit van 1617 is duidelijk: in de jaren 1570 kon men immers nog geen arminiaan (remonstrant) zijn en ook geen geus in de hier bedoelde specifiek contra-remonstrantse zin. Evenals Hooft spint Bredero die discussie zelf niet verder uit, maar verwerkt hij wel andere religieuze elementen.

Dat blijkt bijvoorbeeld via Robbeknol, de slimme knecht van de (katholieke) bankroetier en armoedzaaier Jerolimo, die op middelen zint om een kostje voor zijn meester en zichzelf te verdienen. Het stadsbestuur heeft bedelen verboden en daarom neemt hij zijn toevlucht tot het 'ampt' dat hij al jong heeft geleerd:

Ick wil mijn Evenjely gaen halen uyt de hoecken,

En gaene by de buurt mijn broot met eeren soecken.

(vs. 1250-1251)

Eerder heeft Robbeknol aan Jerolimo verteld dat hij 'van Embden' komt ('God bertert!', vs. 66). Dat bijbellezen bij uitstek in die vrijplaats voor gereformeerden een vaste gewoonte was, kan men gevoelig aannemen. Stutterheim ziet 'van Embden' weliswaar als een gangbare uitdrukking die niet zo letterlijk gelezen moet worden, maar de associatie met de ketterse signatuur van deze stad was niet ver weg, zoals blijkt uit Jerolimo's spottende reactie: 'een Embder potschyter' (neuker, vs. 68). Dezelfde katholieke grofheid als bij Warnar c.s.? Met de 'potschyter' rakelt Jerolimo tevens de kwestie op van de betekenis van Robbeknols naam, die Stutterheim interpreteert als luize[n]bos, krabbekop, en Pleij als geilaard.⁷ Dat laatste wordt door Robbeknols eigen woorden gesteund (bijvoorbeeld vs. 93-101) en krijgt naar mijn indruk een indirecte bevestiging in de scène waarin Robbeknol de spinsters voorleest uit de bijbel. Zij stralen daar, met Grootes' woorden in de recente Delta-editie, 'een wat kleverige sensualiteit' uit (405). Het is de moeite waard de tekst op de voet te volgen, vanaf het moment dat Robbeknol de drie buurvrouwen nadert, verdiept in zijn bijbel:

Robbeknol

Uyt ist, siet daar blijf ick buur-wijffe, siet daar by dat titeltje.

Trijn

Maar hoe reyn is dit ooc, komt me vaar leestmen noch een kapitelje,

1350 Jesus, Marye, maar kyeren, God segen ons, is dat Gods woort?

Ja wel Heer; ick wort schier aars, ick hebt mijn leven niet e hoort,

Ic ken niet een A voor een B, mijn ouwers lietent my noyt lieren,

Hoe moy leest die knecht! hoe keunent de menschen versieren?

⁷ Voor een samenvatting van Stutterheims gedachten over Robbeknols herkomst en naam, zie Bredero (1974: 72-76). Grootes volgt met enige aarzeling Stutterheims interpretatie van de herkomst (Bredero 1999: 239-240), Van Stipriaan betwijfelt haar sterker (1997: 107, 123). Zie ook Pleij (1971).

- 1355 Houw daar mijn vaar, ay lieve leest dan noch iens
Een Evangelytje uyt de schrift, je weet wel, dats nou alliens,
Ick ben me Rooms-Katelijck, en ick gae wel in de preecken,
Maar wat ist? hier e seyt, ick macher mijn hoofd niet me breken,
Of daar een Paap staat en praat int Latijn, en haaltet wel so vart,
Ick laat mijn noch staan; maar dat hyer selver in verwart,
1360 Men hoort ons slecht en recht en eenvoudig te leeren
Wat weet ick of mijns ghelijck van 'taalwaarich disputeren?
Els
Nou mijn Ridder van 'tsint Jooris, nou mijn vryer assen man,
Leest nou en reys dat heyligje, moytjes van voorenan.
Robbeknol leest.
Jut
Maar woondje daar men vaar? Heer je keunt, je hebt wel annemen,
1365 Mijn Koningh jy moet dickwils, en wat mier ankomen,
Ghy komt al te luttel uyt, 'tis niemendal, hoorje dat wel.
Siet dat geef ickje, nou, neemt vry, wat dats ien gesel,
Jy bint ien man als spec, en spec is so goet as gelt: altijd as jy komt lesen,
So sel ons eten so wel voor jou, als voor ons selven wesen,
Robbeknol
1370 Ick bedankje buur-wijfjes, onse lieven Heer is het loon
Die so veel menschen spijsden met vijf garsten broon.
Trijn
Gaat heen mijn Engeltje, mijn snobbeltje, och! hy is so soet,
Dat jou onsen lieven Heer in den Hemel halen moet,
Komt altoos an, al wast een Kaars in nacht: dat waren woorden,
1375 Wat dochtje Jutje, wast anders of je een Propheet hoorde?

De scène druipt van de ironie. De spot op de paap, de katholieken en hun oppervlakige geloofsbeleving is misschien wat voorspelbaar, maar er zijn ook subtielere middelen. Zo komen we niet te weten wat Robbeknol nu eigenlijk voorleest. Als hij de dames verder voor hun beloning dankt onder verwijzing naar de wonderbare broodvermenigvuldiging (vs. 1371, Joh. 6: 9), geven ze geen teken van herkenning, in lijn met de bijbelse onkunde die ze om het hardst slijmerig demonstreren. Bredero legt hun echter wel fijntjes bijbelse termen in de mond, zoals 'Evangelytje' (vs. 1355), 'Propheet' (vs. 1375) en 'Koningh' (vs. 1365). Dat laatste maakt van Robbeknol een Christusfiguur. Ook in de verzen 1366 en 1374 lijkt me die toespelingsaanwezig en wel op de parabel van de bruidegom die 's nachts 'uit'komt en de wakende wijze maagden met hun brandende olielampje voor de bruiloft uitnodigt (Matt. 25: 1-13). Dat Jut en Trijn de woorden juist sensueel bedoelen, maakt de scène extra schijnheilig. Van Stipriaan concludeert terecht dat Bredero hier de noodzaak tot hervorming propageert (111).

De Konings Oudtestamentiërs — van Amsterdam

Hoofd en Bredero gebruiken in hun komedies de volkse personages om grappen te maken over religieuze kwesties, zonder actuele zaken op de spits te drijven. Door

het volkse milieu roomse trekjes te geven, lijken ze bewust afstand te willen houden tot de geloofswisten binnen de gereformeerde kerk. Het wordt tijd de derde persoon uit het Amsterdamse netwerk te bekijken, Abraham de Koning. Hij kende het werk van zijn collega's goed en schurkte er regelmatig dicht tegenaan. In *Simson* (1618) bijvoorbeeld klinkt Hoofs *Granida* (geschr. 1605, gedr. 1615) door; in *Iepthah* (1615) Vondels *Pascha* (geschr. 1610, gedr. 1612). Dibbets heeft op de banden met Vondel en Hoofs gewezen,⁸ hier zal blijken dat die er waarschijnlijk ook met Bredero waren. De laatste vereerde in 1615 *Iepthah* met een gedicht; De Koning maakte er in het volgende jaar een voor *Lucelle*. De auteurs hebben elkaar persoonlijk gekend, lijkt me: in het lofdicht op *Lucelle* spreekt De Koning van 'Vrient Bred'ro' (Bredero 1972: 65, vs 12), uit Bredero's gedicht op *Iepthah* valt af te leiden dat hij een opvoering bijwoonde (Bredero 1986: 119).

Ook De Koning houdt van straattaafereeltjes, al heeft hij geen kluchten en komedies *pur sang* op zijn naam staan, evenmin als tragedies trouwens. Zijn stukken brengen doorgaans zowel ernstige als luchtige stof, met hooggeplaatsten en volkse typen. Voor deze gelegenheid koos ik enkele 'minderemenstonelen' uit *Hagars vluchte ende weder-komste* (1616) en *Simons Treur-spel* (1618).

Naamgeving van de personages, inkleding van de tafereeltjes en woordkeus illustreren treffend dat het literaire leven in de zeventiende eeuw een gezelschapsspel was. De Koning voert in *Hagar* de dienstmeisjes Klappige Jannetjen, Marrij Labbekak en Lijsjen Klonterpels op, terwijl in *Simson* Delila's dienstmeisje Hilla heet, Hiletje voor vrienden.⁹ Dat herinnert aan Lijs Labbekacx uit *Ware-nar*, Els Kals uit de *Spaanschen Brabander* en Moy Aals dienstmeid uit *Moortje* (1615): Klaartie Klonters, het 'Morsebelletje'. In de *Spaanschen Brabander* komt ook heel even een Hiletjebuurt voor (vs. 1310) en in *Hagar* klinken de echo's van *Stommen Ridder* (volt. 1618, gedr. 1619) en het *Boertigh Liedt-boeck* (gedr. 1622) in de woorden waarmee Klappige Jannetjen Hagar tegen haar meesteres Saraï wil opzetten:

Ja, ja, verachtse jou, ik souwe weer verachten:
Je sint soo gien slet-vink, of modde van gompen,
Of soo ien morsebelletje mitter hollevoetse clompen,
Handeloose poppje, die in't begin van 't werk suft. (vs. 316-319)

Hagar is dus beslist niet zo lelijk als de rijke Modde van Gompen die in het liedje haar gelijke vindt in gierige Gerrit (Bredero 1975: 78-80) en ze is evenmin een slonzige en lompe vrouw, zoals de gomperse in *Stommen Ridder*, die op 'klompen' loopt (vs. 1930-1969, citaat vs. 1956).¹⁰ Verwijzen deze teksten naar elkaar? Noch het lied 'Van gierighe Gerrit', noch *Stommen Ridder* waren in 1616 al gedrukt, dus Bredero

⁸ Zie de inleiding bij De Koning (1967) en Dibbets (1969); zie ook Van Gemert (1990: 111-115, 197-212 en 1999: 33-34).

⁹ Deze personages komen in de bijbelteksten (Gen. 16 en Richt. 13-16) niet voor.

¹⁰ Elders in het *Boertigh liedt-boeck* schrijft Bredero over 'Klufje Klonters' ('Aenspraeck vanden Oom tot de Nicht', 56, vs. 3), en betitelt hij een oude vrouw als een 'Morsebel' ('Een oud besjen met een jongman', 69, vs. 53). In *Spaanschen Brabander* kiest hij de voornaam Wabetje bij Klonters (vs. 404).

zou woorden van De Koning geleend kunnen hebben, maar evengoed kan de laatste handschriften met Bredero's teksten in handen hebben gehad. De kwestie kan ook nog breder liggen: het gaat hier immers om een type woordgebruik dat in kluchtige stof algemeen was.

Toch zijn de overeenkomsten naar mijn smaak opvallend genoeg om een relatie tussen Bredero en De Koning aan te nemen. De 'slet-vink' uit het *Hagar*-citaat van zojuist (vs. 317) doet bijvoorbeeld denken aan het 'gat-vink' dat regelmatig bij Bredero valt, zoals in *Moortje* (vs. 2368) en *Spaanschen Brabander* (vs. 1254). Ook *Rodd'rick ende Alphonsus* (geschr. 1611, gedr. 1616) kan in de vergelijking betrokken worden. Alphonsus' knecht Nieuwen-Haan en de 'Dienstmaarte' Griet Smeers vullen daar de 'minderemensscènes' met afwisselend speelse en bitsere kijverij, waarbij Nieuwen-Haan genoeg heeft van de 'kack-neysters' (kakmadammen, vs. 379), 'labbekacken' (vs. 397) en 'klappeyen' (vs. 443), terwijl Griet Smeers kleinzielige kerels erger 'in't bedillen' (aanmerkingen maken, vitten) acht dan vrouwen (vs. 467).¹¹ Vergelijk daarmee de schimpende woordenwisseling tussen Duifgen Albedils, de bemoeizuchtige 'kraemverwaerster' (baker) en de dienstmeisjes Klappige Jannetjen en Marrij Labbekak uit *Hagar*:

- Duijf Goeden dach Je beijen.
 Jannetje Hoe is jouw aensicht verangdert?
 'T is goedt te sien datje uijt craem-verweiren gaet
 Marrij Hebjet 's nachts wat moeilijck je hebtet daegs niet quaedt.
 Duijf Hoe na misgunjet me, Labbekak? Kijk deuse laeudaedt
 810 Alle moers mossel jongwif, twie rechte slet vinken.
 Jannetje Nou, duijf, nou we kunne me wel uijt ien eerde kopje de wijn drinken,
 En' maken dat de slu-etel van 'tbeste bier t'zoek is,
 En' lappen ongs gat vol terwijl de kelder-maijt om ien hoek is.
 As jij maer je Vrouw wel dient, te minsten na 't oog,
 815 En' datje Miester Kraem-hier noemt, en' legt je kijndt droog,
 Dan sin je Vrouw Baker-moer, en' hebt van alles genoeg wils.
 Duijf Kijk dit katte-quaedt.
 Jannetjen Dat sin jij, Duijf Albedils.
 Marrij 'K heb deir twie schelvissen ekoft
 Jannetjen Schort jij je nu-es der niet van op.
 Sinne se niet vars e noch?
 Duijf Wel, du-ese handeloose pop,
 820 Dit kacke-neijstertje, dit rechte drumpel-meijsje
 Sou meê wat seggen, dorstse maer ien reijsje:
 Sucken klappigen snaversnel weet meê al wat weirs.
 Deir sittense mackelijck ien hielen dach en neijen opper neirs:
 En' niet ien ding gaetter om, of van niemes machne praten,

¹¹) Ook in Bredero's andere werk komt een paar maal dergelijck woordgebruik voor. In *Klucht van de koe* (geschr. 1612, gedr. 1619) krijgt 'bedil-al' Magre Grietje er van langs (vs. 329-331); in *Symen sonder soetichet* (gedr. 1619) wordt Teuntje uitgescholden voor 'slet-vinck' (vs. 143); in *Schyn-heyligh* (gedr. 1624) valt die eer toe aan de fortuyn (vs. 1491-1493). Stockspeck spreekt er verderop van 'al mijn wijfs bedillen' (vs. 2054).

- 825 Se wetender 't aij of 'tjong van, en' ien veer moetser laeten.
 Somma, asse Sinju-er en' juffrou weten den hou te geven,
 Dan sien du-ese vlejstertjes wel sonder rouw te leven.
 En' van Marrij Labbekaks hu-er snoepige grillen,
 Hoese altijd inde buert loopt hille-billen,
 830 En' watter dan om gaet, daer weet ik bescheijt van.

De Koning stelt zich de scène op z'n Hollands voor. Marrij heeft even tevoren 'van onse al-verneem, Hil' gehoord dat Hagar ervandoor is (vs. 791-797), waarheen weet niemand, misschien terug naar haar moederland Egypte of naar de woestijn (vs. 804-805). Dit nieuws doet echter niet de ronde op de droge vlakte die men zich bij het bijbelse landschap uit Genesis voor ogen haalt, maar op de vismarkt, waar de dienstmeid twee (verse!) schelvissen kocht (vs. 818). De snerende vergelijking van Marrij met een slijkmossel (vs. 810) past in die Hollandse sfeer. De buurt waar ze volgens Duif loopt met 'snoepige grillen' loopt te 'hille-billen' (uitdagend haar roken oplicht, vs. 828-829¹²), heet eerder in het stuk dan ook de 'Stadt' (vs. 324) en de zekerheid van een voorraad wijn en bier in de kelder (vs 811-813) sluit bij het Hollandse straatbeeld aan. De scènes die De Koning aan het bijbelverhaal (Gen. 16) toevoegt, zijn Amsterdams ingekleurd.

De kijvende vrouwen in *Hagar* zinspelen niet op de gereformeerde discussies uit de jaren 1609-1621. Gegeven het bijbelse onderwerp lijkt dat ook niet voor de hand te liggen, maar De Koning springt in zijn stukken herhaaldelijk heen en weer in de tijd.¹³ Elders in *Hagar* stelt hij via het koor de Egyptische vreemdelinge Hagar verantwoordelijk voor de 'misverstanden In onse landen' (vs. 775-776); als 'vreemde Christen' (vs. 784) zal zij moeten vluchten voor het zuivere geloof van Saraï en Abram. De vreemden zullen wel voor de Spanjaarden staan, zoals 'den Moor-man' in de woorden van het Israëlitische koor in *Simson*:

O ghy Landen! die na desen
 Moghet desen handel lesen
 Een gheschied'nis over oudt,
 Dynen vyandt niet vertrouwt,
 Gheen wit ken den Moor-man decken,
 Noch den Luypaert syne plecken.
 (vs. 662-667)

De stof uit Richt. 13-16 wordt in *Simson* ook door de mindere mensen met het heden verbonden. Zo zingt kapper Barneus — een logische figuur gezien het bijbelverhaal — een liedje over 'ons vrye Landen', waarin hij zowel Oldenbarnevelt als prins Maurits lijkt te waarschuwen:

¹²) Het *W.N.T.* berleidt *hillebillen* op gezag van Kiliaan en Plantijn naar het jongensspel [!] waarbij men op het hoofd gaat staan en met de hielen de billen aantikt, en vermeldt verder dat de betekenissen stoeien, ravotten en rinkelrooien in het geding zijn. Bij *rinkelrooien* vindt men o.a. de betekenissen losbandig pret en lawaai maken, langs de straat zwieren en als een lichtekooi uit de band springen.

¹³) Zie hiervoor ook Van Gemert (1990: 205-211).

- 1690 Men scheert om 't gout nu Landen,, kracht,
Soo vreemd kanmen Barbieren,
Wie breekt Religijs banden,, acht,
Kan 't doen noch wonder cieren.
(...)
- 1706 De sonde datmen 't Vaderlandt
Om 't goudt soeckt te verraden,
Geen handel men noyt quader vant,
Noch hel-werck doet meer schaden.
- 1710 Wie Godes-dienst te scheeren,, soeckt,
Die staet naer zyn verderven,
Wie Isr'els groote heyren,, vloeckt,
Die schendt zyn eyghen erven.
- De Prins betoom zijn willen,, al,
1715 En leer zyn lust besnoeyen,
Dat hy 't ghemeent niet villen,, sal,
Maer scheeren sonder bloeyen.

De passage is bepaald niet zonder problemen,¹⁴ zeker niet als men in ogenschouw neemt dat De Koning de opdracht bij het spel schreef op 17 april 1618, toen Maurits al meer dan een half jaar bezig was Holland te isoleren en de andere gewesten van remonstrantse bestuurders te zuiveren. De Koning lijkt dat met reserve aan te zien (vs. 1714-1717). Maar in het voorwoord van *Iephtah* (1615) had hij te kennen gegeven een Liesveldtlezzer te zijn en met die lutheraanse snit zou men een voorkeur voor contraremonstrantse ideeën verwachten. Behalve de schampere aanduiding van Delila als 'een bepiste paep' na een mislukte poging om Simson in te rekenen (vs. 1376), en een sneer naar mensen die 'de Gootjes behanghen met Poppe-goet en kleeren' (vs. 1985), wat er net als bij Bredero en Hooft op lijkt te duiden dat De Koning het lossere, volkse milieu graag gebruikt om af te geven op de katholieken, vecht hij in de komische tafereeltjes geen fundamentele religieuze kwesties uit. De vraag naar zijn sympathieën in dezen wacht dus nog op nader onderzoek.

De zojuist geciteerde vergelijking van Delila met een roomse geestelijke en de sneer naar de aangeklede beelden komen voor rekening van boer Heyntje Stortbier. Deze landbouwer past bij de bijbeltekst — door Simsons toedoen ging zijn koren-oogst verloren (vs. 821-822, 1949; Richt. 15: 5) —, maar krijgt verder een al even noordelijke levenssfeer als de dienstmeisjes uit *Hagar*. Als Simson voor de eerste maal is vastgebonden, roept Heyntje overmoedig: 'Ja treckt je wanten an, daer me selje me quijt zijn' (vs. 826). Voor Simson geen zaakje om zonder handschoenen aan te pakken dus, maar wanten had men in het warme Palestina natuurlijk niet nodig! De boer woont niet ergens in de droge vlakte, maar 'aende meulen, by naest Lammen ghelt-sack, achter de swarte vliet' (vs. 937-938). Als buurman Geldzak tekst had gehad, zou die ongetwijfeld in Amsterdamse tongval geweest zijn. Nu zijn Delila's dienstmeisje Hilla en de boer de enige Filistijnen die Amsterdams spreken.

¹⁴ Zie ook Van Gemert (1999: 29-32).

De wraakzuchtige boer kiest zijn woorden weinig fijnzinnig. 'Sint Velten! hoe liep ick daer, 'k had gien kar an myn neirs', verzucht hij na een ontsnapping aan Simson (vs. 1078).¹⁵ Die concurrent *in eroticis* moet het steeds ontgelden: 'O veughel, veughel! hoe wil ick ick jou noch een worst braen' (vs. 819) en 'Doremus aers vangje de negel in jou Clapmus' (vs. 827). Een egel in je muts is geen pretje. Volgens het *W.N.T.* is een vergelijkbare uitdrukking alleen bij Bredero aangetroffen: 'Ick gun hem de negel In zijn klapmuts' (*Moortje*, vs. 857-858).¹⁶

Heyntje heeft altijd wat te mopperen, zo ook als hij Hilla ziet aankomen:

- 955 Wel wat nou doch?
Wasser noch een Roch in zee die sou m'aen boort komen.¹⁷
Ja hey, 'k acht gien Juffers. liever ein Boerin ghenomen,
Die het moye dicke kluyten, hard vleys, hangden en voeten.
Deuse Juffer pimpelmeesies, die sou m'altydt dienen moeten.
- 960 Neen, se diene me niet, 'k prijs soo een boerinetje mit heur klier.
Die wil lustigh uyt een rul hart met de vryers te bier.
En se zijn so onbeschreumt al worter mee wat esnoept,
Datmer 's arendaeghs luyd, en leelyck, maer bruyloft om roept.
Nou deze steedtse Jufferties die vryen mee wel sterck,
Maer die gaender soo invinsijbel mee te werck.
Ick weter wel soo veul, dan ick wil niet luyt roopen,
'k Souse, sie daer, wel met een natte vingher belooppen.
- Hilla Onheusaert wel hoe dus? hier is een die u kent.
Boer Ja, ick denck dat je beter as je vrou bent.
- 970 Die al was s'een hoer, soo gaetser voor ein Juffrouw roemen.
Maer bygut je meucht een degelijcke Juffer gien hoer noemen.
Wat seghdy.
- Hilla Niet Hilleetje, dan datje moy en schoon bint.
Boer En dat ghy Heyntje 't schempen wel ghewoon sint.
Hilla 'k Heb een bootschap aen u.
- Boer Segh an.
Hilla 't Volck mach 't niet hooren.
- 975 Boer So komt dan binnen Hill, en bytet saffes in myn ooren.

Hilla is een echte hillebil. Ze daagt Heyntje uit en hij nodigt haar maar al te graag binnen om in zijn oren te bijten; ze is weliswaar geen stevige meid van het land,

¹⁵ De Koning werd geplaagd door jicht en zinspeelt daar een paar maal op. De vorsten ontkomen aan Simsons woede omdat ze 'gien flerezyn in haer voeten' hebben (vs. 1080), zoals Heyntje droogjes constateert. Al eerder concludeerde Simson hetzelfde (vs. 833-834).

¹⁶ Met dank aan Eddy Grootes voor zijn hulp. Een klapmuts is een mansmuts met om- of opgeslagen rand en oorkleppen. In Amsterdam bestond een klapmutsenveem, een onderdeel van de waagdragersvemen. Bredero zinspeelt daarop in *Spaanschen Brabander* 'Want hy het al de blauw hoeden en de klapmutsen int werck' (vs. 1831) en in *Schyn-heyligh* (vs. 2219): 'Twee alleens klapmuts', twee van hetzelfde soort. Hooft had in *Schijnheyligh* (geschr. tussen 1615 en 1618) dezelfde termen gebruikt (Bredero 1979: 450-451).

¹⁷ Ook deze regel komt bij Bredero voor: 'Ja wel wasser ien Roch in Zee, hy quam my wel an boort' (Griet Smeers in *Rodd'rick ende Alphonsus*, vs. 446).

maar blijkbaar ook geen nuffig stadsjuffertje. De boer gedraagt zich zoals het publiek verwachtte van iemand die bij een molen woonde, want dat was in de komische toneelcultuur het conventionele type van de kroeglopende rokkenjager.¹⁸ Stortbier onderhoudt zowel met Hilla als met haar meesteres betrekkingen en bevestigt *en passant* Delila's imago van hoer (vs. 970-971).¹⁹ Hij speelt hen zonder schroom tegen elkaar uit: 'se wou aynckel met me te bed', verklapt hij Delila als hij met Hilla arriveert (vs. 1030).

Intussen doet Hilla meer dan platte humor in het verhaal brengen. Haar optreden geeft het publiek aanwijzingen voor de morele beoordeling van de Filistijnen. Aanvankelijk accentueert de dienstmeid Delila's onbetrouwbaarheid en vreest ze dat Simson in de val zal lopen (vs. 945-954). Als het zo ver is, beklaagt Hilla hem en veroordeelt ze Delila, die haar woord van trouw aan Simson brak. Maar dan worden al die bezwaren plotseling onverschillig terzijde geschoven omdat de zaak voor Hilla persoonlijk goed afloopt oftewel Vlaams geluk brengt:

- 1635 Laes waerde Heer! my deert 'trampsalich ongheval,
'tGheen u te onverwacht als heden treffen sal.
Fy Vrouw! het is u schandt, om 't ghelt uw min te breken,
Maer wat kreunt my het stuck, als ick 'tbedenck ick reken
U ontrouw voor een winst, so wel voor u als my.
Geen ontrou, of daer is noch winst of voordeel by.
- 1640 't Is noch een Vlaems geluck breeckt Delila haer trouwe,
Sy sal deur 't gelt heur staet te prachtelijcker houwe.

Hilla is een snoepige, grillige hillebil. In de confrontatie met de tegenpartij geldt voor haar uiteindelijk alleen de wet van het eigen voordeel. Zo illustreert ze eens te meer de onbetrouwbaarheid van de Filistijnen.

Conclusie

De 'kleine luiden' van Hooft, Bredero en De Koning zinspelen af en toe op de politiek-religieuze twisten tijdens het Bestand. Ze gaan niet diep op de kwestie in en gebruiken haar vooral om de lach op te wekken. Intussen situeren de auteurs deze lieden in een los, niet-gereformeerd milieu dat herhaaldelijk katholieke trekjes krijgt. De morele integriteit is er schandelijk ver te zoeken — een commentaar op schijnheiligheid dat het publiek ter harte moet nemen. Dat de tafereeltjes duidelijk Amsterdams zijn ingekleed, zelfs als zij zich formeel buiten de Republiek en in andere tijden afspeelen, brengt de boodschap dichter bij het publiek.

Wat betreft Abraham de Koning kan vastgesteld worden dat behalve echo's van Hooft en Vondel ook die van Bredero in zijn werk lijken te klinken. Hoe de relatie tussen de De Koning en hem precies lag, is zonder breder onderzoek naar de komi-

¹⁸) De molenaar was met name in kluchten een geliefd type. Zie Van Oostveen (1994) en Leuker (1994).

¹⁹) De bijbeltekst gebruikt de term hoer alleen voor de vrouw uit Gaza en niet voor Delila (Richt. 16: 1, 4).

sche en de ernstige scènes uit hun toneelstukken nog onduidelijk. Het maakt de Antwerpenaar alleen maar een interessantere factor in het samenspel van taal en cultuur in de Gouden Eeuw, zoals Geert Dibbets al voorspeld had.

Geraadpleegde literatuur

Bijbel (...)

Statenvertaling, z.j., Boekencentrum, 's Gravenhage.

Bredero, Gerbrand Adriaanszoon

- 1968 *Rodd'rick ende Alphonsus*. Ingeleid en toegelicht door C. Kruyskamp. Zwolle: Tjeenk Willink.
- 1971 *Kluchten*. Ingeleid en toegelicht door J. Daan. Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn.
- 1972 *Over-gesette Lucelle*. Ingeleid en toegelicht door C. A. Zaalberg, m.m.v. M.J.M. de Haan. Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn.
- 1973 *Stommen Ridder*. Ingeleid en toegelicht door C. Kruyskamp. Culemborg, Tjeenk Willink/Noorduijn.
- 1974 *Spaanschen Brabander*. Ingeleid en toegelicht door C. F. P. Stutterheim. Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn.
- 1975 *Boertigh, Amoreus, en Aendachtigh Groot Lied-Boeck*. Uitgegeven en toegelicht door G. Stuiveling e.a. Culemborg: Tjeenk Willink/Noorduijn. DI I.
- 1979 *Schyn-heylich. Met de tekst van P. C. Hoofts Schijnheilig*. Ingeleid en toegelicht door E. K. Grootes. s' Gravenhage: Tjeenk Willink/Noorduijn.
- 1986 *Verspreid werk*. Verzameld en toegelicht door G. Stuiveling, voltooid door B. C. Damsteegt. Leiden: Nijhoff.
- 1999 *Moortje en Spaanschen Brabander*. Bezorgd door E. K. Grootes. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep.

Dibbets, Gerardus R. W.

- 1968-69 "Abraham de Koning: van Antwerpen". *Spiegel der Letteren*. 11: 126-128.
- 1969 "Choor en rei bij Abraham de Koning". *Spiegel der Letteren*. 11: 299-305.

Gemert, Lia van

- 1990 *Tussen de bedrijven door? De functie van de rei in Nederlandstalig toneel 1556-1625*. Deventer: Sub Rosa.
- 1999 "De krachtpatser en de hoer. Liefde en wraak op het zeventiende-eeuwse toneel". H. Bots, L. van Gemert (red.), *Schelmen en prekers. Genres en de transmissie van cultuur in vroegmodern Europa*. Nijmegen: Vantilt, 14-37.

Heijden, Manon van der

- 1998 *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1500-1700*. Amsterdam: Bert Bakker.

Hooft, Pieter Corneliszoon

- 1972 *Ware-nar. Alle de gedrukte werken 1611-1738*. Onder redactie van W. Hellinga, P. Tuynman. Amsterdam: University Press Amsterdam. DI II, 225-267.
- 2002 *Warenar. Geld en liefde in de Gouden Eeuw*. Samengesteld door L. van Gemert, M. Meijer Drees, m.m.v. K. Bostoen, M. Barend-van Haeften. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Koning, Abraham de

- 1618 *Simsons Treur-spel*. Amsterdam, Voor Abraham de Koningh.
- 1967 *Tragedi-Comedi over de doot van Henricus de Vierde Koning van Vrancrijk en Naverrae*. Ingeleid en toegelicht door G. R. W. Dibbets. Zwolle: Tjeenk Wil-link.
- 1988 *Het tweede Dochters-Speeltjen*. Archiefeditie door G. van Eemeren. Antwerpen, Leuven, Amersfoort: Centrum Renaissancedrama; Acco.
Ook op: <http://www.dbnl.nl/tekst/koni001twee01>
- 1990 *Maegden-Spel & Hagars vluchte ende weder-komste*. Archiefedities door G. van Eemeren, A. Lenferink-van Daal. Antwerpen: Centrum Renaissancedrama.

Leuker, Maria-Theresia

- 1994 "Women's Sphere and Honour: The Rhetorical Realism of Bredero's Farces". *Women of the Golden Age. An International Debate on Women in Seventeenth-Century Holland, England and Italy*. Ed. by E. Kloek e.a. Hilversum: Verloren, 65-69.

Oostveen, Giesela van

- 1994 "It Takes all Sorts to Make a World. Sex and Gender in Bredero's *Farce of the Miller*". *Women of the Golden Age. An International Debate on Women in Seventeenth-Century Holland, England and Italy*. Ed. by E. Kloek e.a. Hilversum: Verloren, 54-64.

Pleij, Herman

- 1971 "Een andere Robbeknol". *De nieuwe taalgids*. 64: 41-47.

Stipriaan, René van

- 1997 "Historische distantie in de *Spaanschen Brabander*". *Nederlandse letterkunde*. 2,2: 103-127.

W.N.T. *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal*. CD-Rom, AND Publishers, 2000.